

Zeitschrift:	Beiheft zum Bündner Monatsblatt
Herausgeber:	Verein für Bündner Kulturforschung
Band:	11 (2008)
Artikel:	La müdada e la muntogna : descripziuns, valitaziuns e funcziuns da la "Muntogna" en il chapitel Aint in S-charl
Autor:	Truttmann, David
DOI:	https://doi.org/10.5169/seals-821110

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 22.07.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

DAVID TRUTTMANN

LA MÜDADA E LA MUNTOGNA – DESCRIPZIUNS, VALITAZIUNS E FUNCZIUNS DA LA «MUNTOGNA» EN IL CHAPITEL AINT IN S-CHARL

INTRODUCZIUN

La muntogna n'è en *La müdada* da Cla Biert betg mo culissa estetica, mabain era lieu d'acziun. Quai vala spezialmain per il chapitel *Aint in S-charl*, nua che il protagonist dal roman, Tumasch Tach, va a chatscha. En quel chapitel va el *en* la muntogna, el ristga la pel en la grippa, el va *sin* (il spitg da) la muntogna, el scriva a Karin da sias aventuras en muntogna e discurra cun indigens e turists sur dal viver en ina regiun da muntogna. Dasperas è la muntogna p.ex. era in motiv integrà en legendas e paraulas.

Co vegnan descrittas quellas muntognas en *La müdada*? Vul dir: en tge contexts e cun tge maletgs vegn discurri da muntognas? Co vegnan valitadas las muntognas? Sa laschan identifitgar schemas e musters da descripziun che sa laschan tipisar e compareglier cun posiziuns generalas en la societat envers la muntogna (p.ex. la muntogna sco idilla u sco spazi da sgarschur)? Tge funcziuns accumpleschan talas descripziuns en il context specific, sur l'entir chapitel, e forsa perfin sur l'entir roman?

Ina pitschna invista en la dumonda dal spazi vivì u raquintà da l'uman hai jau survegnì cun las lavurs da Bollnow e Riatsch/Walther¹. Da la gronda quantitat da litteratura che s'occupa da dumondas da percepziun e valitaziun da la muntogna hai jau resguardà spezialmain las publicaziuns da Stremlow (1998 e 2002) e da Mathieu/Boscani Leoni,

parzialmain era quellas da Loquai, Reichler e Schmidt. Las lavurs che s'occupan directamain da *La müdada* da Cla Biert – Beeli, Coray, Riatsch (1999 e 2005) e Riatsch/Walther – s'occupan surtut dal tema principal dal roman, dal conflict intern da Tumasch Tach tranter l'attaschament a la patria ed il desideri da partir. Quest discurs dal roman ha era influenza sin u sa resplenda en la descripziun e valitaziun da la muntogna. Buns impuls per questa laver han dà las discussiuns e conclusiuns dal seminari *La muntogna: mitos litterar e reflexiun critica* dal semester d'enviern 2005/06 a l'universitat da Turitg.

En ina part introductiva vuless jau m'avischinar al fenomen «muntogna», al situar en il spazi vivì da l'uman e resumar curtamain co che sia percepziun e valitaziun s'ha midada en l'istorgia da la cultura europeica. Alura vuless jau chattar ina pitschna orientaziun en il spazi raquintà da *La müdada* e surtut dal chapitel *Aint in S-charl*. Co sa distingua quel spazi dals auters spazis dal roman? Silsuenter vegn analisada la descripziun da la muntogna e la funcziun da tala a maun dals dus topos classics da la muntogna en la litteratura, il spazi idillic ed il spazi da sgarschur. La laver parta era da l'idea che la muntogna saja en general ed en spezial en *La müdada* purtadra da mitos, legendas e paraulas. En ina davosa part da la laver vuless jau perquai laschar resortir quels mitos, quellas legendas e paraulas, ed analisar lur funcziuns aifer il chapitel u il roman.

«LA MUNTOGNA»

Il «spazi vivì»² da l'uman n'è betg omogen sco il «spazi matematic», nua ch'i na dat betg in punct che sa distingua d'in auter u nua ch'ins po p.ex. stgaffir in nov punct nulla simplamain cun spustar las coordinatas. Che tut quai na valia betg per il «spazi vivì» che saja in spazi structurà fermamain ed «inomogen», di Bollnow (1963:44). Che il «spazi vivì» haja in punct central ed in sistem dad axas. Che ils lieus en quel «spazi vivì» sa distinguian qualitativamain, e che ils cunfins dad in lieu tar tschel possian esser fluctuants u marcants. Che il «spazi vivì» saja da principi finit e betg senza valitaziun, perquai che mintga lieu en quel spazi haja ina significaziun per l'uman. Il «spazi vivì» na saja betg ina realitat

distatgada dad ina relaziun cun l'uman³. In dals emprims elements da structura interna che Bollnow elavura è quel da l'axa verticala. Tenor el èn dadas las direcziuns «sura» e «sut» tras la «aufrechte Stellung des Menschen» (1963:45) u (sche quel giascha per terra!) tras la direcziun da la gravitaziun. L'axa verticala è damai dada en il spazi uman e cun ella era la surfatscha orizontalala⁴. Ed a quellas duas direcziuns, al «sura» ed al «sut», vegnan attribuidas numerusas significaziuns en il senn da «bun» e «nausch». Il pèr oppost vegn collià cun auters pèrs opposts sco pajais/citad, saun/malsaun, natural/artificial, liber/nunliber etc⁵.

La muntogna è in tal spazi «sura». Ella na valeva dentant betg adina sco spazi saun, natural e «bun». La percepziun da las muntognas alpinas s'ha midada fermamain en l'istorgia culturala da l'Europa. En in'emprima fasa vegnivan resguardadas las muntognas sco regiun caotica, sgarschailvla, privlusa e pauc ospitaivla – las Alps eran in *locus horribilis*. Pir en il decurs da l'epoca moderna s'ha vulvì il maletg en in senn positiv, per uschedir en ina fasa clera: las regiuns muntagnardas s'han transfurmandas en lieus attractivs, sublims e romantics, lieus schanegiads da la civilisaziun. Cun auters pleds: las muntognas èn vegnidas estetisadas. Mathieu/Boscani Leoni numnan questa midada dad ina percepziun negativa ad in sguard positiv da la muntogna la «alpine Standardgeschichte» (Mathieu/Boscani 2005:9), entrada en numerusas publicaziuns. En quella litteratura vegn periodisada la midada en general en duas modas, en furma da dus schemas: per las scienzas litteraras e filosoficas schabegia la midada en il 18avel tschientaner, l'alpinissem e la scienza da geografia periodiseschan percunter la midada da percepziun en furma dad unda, vul dir che las Alps sajan vegnidas «scuertas» en il 16avel, che l'interess per quellas haja tschessà puspè en il 17avel, per alura crescher durant il 18avel tschientaner cumplettamain ad ina euforia per las Alps⁶. Quant veglia u nova ch'ella saja, questa midada da percepziun, ella cumprova che la vista sin u da las Alps, da las muntognas, n'era betg adina la medema e ch'ella era ed è exposta a fermas midadas⁷, schebain che il maletg da las Alps idillicas e sublimas, sco cuntermund al spazi urban, è bunamain 300 onns vegl. Per ils onns suenter 1970 constatescha Stremlow che la percepziun na saja betg per forza mo positiva, che las Alps vegnian percepidas e valitadas en ils dif-

ferents contexts fitg variadaman: p.ex. sco territori da retschertga scientifica, sco arena decorativa per novs sports u sco territori ecologica-
main periclità⁸.

La descripcziun litterara da las muntognas suonda a questas «conjunc-
turas da percepziun e valitaziun»⁹. Ubain ch'ella surprenda ils stereotips
che quellas «undas» produceschan u ch'ella respunda a quels. La littera-
tura rumantscha – per uschedir ina litteratura muntagnarda endogena
– reproducescha quests stereotips, dat dentant era respostas negativas,
respostas che pudessan furmar in cuntradiscurs alpin¹⁰.

AINT IN S-CHARL – IN NOV SPAZI

Il spazi raquintà (der erzählte Raum) è – sco il spazi vivì – in spazi
limità, el è in spazi determinà dal narratur¹¹. Uschia era en *La müdada*
– al spazi raquintà, al mund da Tumasch, vegnan mess cunfins. E quels
cunfins vegnan en emprima lingia marcads da muntognas. Pliras giadas
senta il protagonist il desideri da bandunar «ses» mund. Però per cun-
tanscher in «auter» mund avess el da surmuntar las muntognas. El ha
p.ex. il sentiment, apaina arrivà sisum in spitg da muntogna, da pudair
«rampignar amo plü amunt, adüna plü dalöntsch, sco cun alas, sü ed
our surour las muntognas, vers alch incuntschaint, dalöntsch, dalöntsch
davent, davent dal cumün, davent da la val, davent da quista glieud e da
quistas muntognas»¹². E sch'el è ina giada en viadi en muntogna, amez
«crappa e crappa, gondas e ruinas cun grippuns tanteraint», sch'el sa
chatta damai exact sin quel cunfin marcà dad ina cuntrada selvadia
muntagnarda, alura ha Tumasch il sentiment che «mincha pass chi's
fa» saja «sco ir in ün muond nouv» (Biert 1962:330). Il spazi raquintà en
La müdada è damai circundà e cunfinà da muntognas, il roman gioga
principalmain *en u aifer* las muntognas da l'Engiadina¹³.

Il chapitel *Aint in S-charl* è da chapir sco in excurs spazial dal raquint,
nua che il protagonist banduna «la buna cumünanza da la giassa»¹⁴ e
va en in nov spazi, cun in nov punct central¹⁵. Davent da la stanza en la
pensiun s'organisescha il spazi da nov, da quest punct parta Tumasch
ed a quel turna el adina puspè. Ils dus spazis, quel da Saluorn e quel da
S-charl, èn separads tras divers obstachels descrits tar la spassegiada da

Tumasch en a S-charl: ina «chavorgia grippusa», «las immensas paraids nüdas dal Pisoc», in «precipizi», «cluchers da glera e territsch» e perfin il «Munt Rot» (Biert 1962:318-320). Il passagi dad in spazi a tschel è damai pauc invitant, e perfin privlus¹⁶. Apaina superà quel s'avra il nov spazi, «la val vain planet plü lada, l'ajer plü chod» (Biert 1962:321). Tumasch scriva pli tard a Karin che quai saja sco da «rivar in alch lö da tarabla, ingio chi nu's guarda süll'ura e cha la glieud nu dumpera ingio vast e che voust far» (Biert 1962:326). S-charl vegn definì senza dubi sco in auter mund. Cun ir en a S-charl s'approximescha Tumasch era a quel cunfin descrit sura, a «quistas muntognas», ch'el siemgia pliras giadas da pudair superar. Quai para evident sch'ins enconuscha il territori da S-charl en realitat, sa mussa però er en il «S-charl raquintà», senza prender en agid indicaziuns d'autezza. P.ex. cun chaminar en a S-charl vegn Tumasch confruntà, sco descrit, cun ina cuntrada pli muntagnarda-alpina. Arrivà en là, vesa el la fracziun circundada da «goduns da dschember» (Biert 1962:321) stgatschads «sü in nossas muntognas» (ibid. 322). Il protagonist sa moveva per uschedir en a S-charl en la zona da cunfin dal spazi raquintà da l'entir roman.

Turnain tar la chapientscha da la muntogna en l'entir roman. La muntogna sco cunfin dal spazi raquintà è be ina funcziun pli u main a l'ur dal raquint. La muntogna vegn chapida surtut sco spazi da viver da las personas dal roman. Coray scriva: «Uaul, cumin, mises, hotel da luxus, fiera e raccolta, catscha e tiara jastra – nus *vivin* quei entras Tumasch» (Coray 1971:244). Segir pudess ins aggiuntar la muntogna a l'enumeraziun dals settings da questa vita. La muntogna cumpara sco spazi da lavur (chapitels *Aint il god, Sü munt*), da chatscha (*Aint in S-charl*) e da turas (*Sur cunfin*). Tumasch enconuscha la muntogna sco sia giagliooffa, cun ir en a S-charl sa el «quella via bod ourdadoura», el enconuscha «bod mincha crap e mincha storta» (Biert 1962:318). Ils umans èn enragischads en quel spazi, damai era cun las muntognas, il destin dals muntagnards vegn mess en colliaziun cun quel da las muntognas. Emblematics èn latiers ils exempels da la sumglientscha tranter fisiognomia umana e topografia da la muntogna, sco era la parallelisaziun dad animals muntagnards cun umans muntagnards – l'uman da *La müdada* è entretschà existentialmain cun la muntogna. Dus exempels en quest connex or dal

chapitel *Aint in S-charl*: 1. exemplel: «Barduot ha dit: <Il chamuotsch es da chasa quisü daspö blera milli ons; la muntogna nu lova via a chi chi tilla sta fidaivla¹⁷.>» 2. exemplel: «Eu n'ha tut il spejel e n'ha dit: <Sco aint illa legenda, guardai, i vain propcha giò aua, giò da quella foda tanter la bocca e la massella.> Eu n'ha stü verer la fatscha fodigliada da sar Barduot, ingio chi gniva eir giò aua tanter la bocca e la massella¹⁸.»

La colliaziun uman-muntogna è da constatar en *La müdada* er al nivel deictic. Savens survegn il term «muntogna» attributs en furma da pronoms possessivs, frequentamain era en il chapitel *Aint in S-charl*: Ils schembers èn sbandits «sü in *nossas* muntognas», ils animals èn «da *nossas* muntognas», Karin scriva: «Tü e *Tias* muntognas, vus eschat qua pro mai», ella finescha la brev cun «Gioda *Tia* bella cuntrada» e sche ils perдавants avevan disgusts cun ils Tirolais, sche alura «*lur* muntogna tgnava cun els»¹⁹.

Nus scuntrain damai en *La müdada* a prima vista la muntogna surtut sco element impurtant dal spazi da viver – sco spazi da laver, chatscha e perfin da turas. La descripziun da quests spazis na resta dentant betg libra da valitaziuns, ella s'orientescha als dus topes opposts en la litteratura: la muntogna sco spazi idillic ubain sco spazi da sgarschur. La descripziun topica po esser funcziunala. Ina muntogna descritta sco spazi da sgarschur po p.ex. funcziunar sco cunfin dal spazi raquintà. En ils proxims chapitels vuless jau analisar talas descripziuns e lur funcziuns, ed en spezial la funcziun da la muntogna sco lieu d'articulaziun da mitos e legendas.

LA MUNTOGNA SCO SPAZI IDILLIC

La cuntrada muntagnarda sco spazi idillic, quai è in'imaginaziun fitg frequenta. L'idilla resplenda in mund paradisic, arcadic, nua ch'i regna in'unitad tranter natira ed uman. L'imaginaziun spaziala da l'idilla è caratterisada tenor Stremlow da stagnaziun spazial-temporala, dad isolaziun, da mancanza d'istorgia e da distanza tar la civilisaziun²⁰. Quels tratgs characteristics da l'idilla signaliseschan in spazi oriund e natural che vegn percepì e valità positivamain. Grazia a sia originalitat e natiralezza è l'idilla separada cleramain dad in spazi urban, l'idilla vegn chapida sco

cunterspazi che garantescha ord vista da la citad insumma l'existenza dad in mund intact, nua che uman e natira furman (anc) in'unitad. Las muntognas daventan uschia in lieu da desideri per glieud da las citads²¹. L'articulaziun la pli ferma survegn l'idilla tar il *locus amoenus*, per uschedir il «bel angul». Ils traïs elements principals da quel topos da la litteratura mundiala èn tenor Walther: ina planta (u pliras plantas), in prà ed ina funtauna u in aual. Quels pon vegnir cumplettads anc cun flurs, chant d'utschels, fritgs, spezarias, mel, avieuls etc! (Riatsch/Walther 1993:92).

S-charl, il «cumünin da be dudesch chasas» (Biert 1962:326), è in da quels lieus idillics. La descripziun da la pitschna vischnanca cumpiglia tut ils quatter tratgs characteristics postulads da Stremlow. S-charl è in lieu distatgà dal temp e dal mund, igl è in «lö da tarabla, ingio chi nu's guarda süll'ura» (Biert 1962:326). La fracziun è cleramain isolada dal rest dal mund, saja quai spazialmain²² ubain perquai che ils «bravs paurs» na vegnan betg a savair tge che curra e passa ora en il mund, descrit en la bella anecdota dal papa mort (Biert 1962:326s.). La vischnanca na vegn betg messa en colliaziun cun l'istorgia – la cuntrada enturn la vischnanca bain (ils guauds, las minieras, las vias), la vischnanca para però d'exister dapi eternitads. Che S-charl vegn chapì era sco lieu allontanà da la civilisaziun, quai resumescha il pli bain il professer a l'ustaria: «Pella paja nu s'haja oter adöss, sü quisü: la prescha, il srancun, il telefon» (Biert 1962:337).

In *locus amoenus* furma il guaud da schember. Quel n'è insumma betg spess e perquai forsa privlus sco in guaud normal: «Quai nun es vairamaing gnanca ün god» (Biert 1962:322). Era en quest lieu, nua che Tumasch va duas giadas, ha il «temp otras masüras»²³. Elements tipics dal *locus amoenus* vegnan attribuids en emprima lingia sur las odurs. Igl èn las «oduors da tuot il god», «da las fruos-chas» e «da truonchs marschs» (planta) u alura las odurs «da crescun funtana» (prada e aual/funtauna). Natiralmain na dastgan betg mancar en in guaud da schember las «betschlas» (fritgs) ed il «largià» (mel). Dasper il guaud daud'ins il «schuschur da la Clemgia» (Biert 1962:355) (aul/funtauna). E betg emblidar: il schember producescha «sumbriva, üna bella sumbrivuna frais-cha chi invida a far la posa, e scha Tü [Karin] füssast dasper

mai –»²⁴. En sasez ideal, quest «Lustort»²⁵, sche Karin fiss da la partida! Il guaud da schember è il lieu dal desideri d'amur.

Che la regiun muntagnarda vegn chapida ord vista estra cleramain sco idilla, quai resorta dad in discurs d'ustaria tranter Tumasch e traïs giasts da la pensiun, las persunificaziuns da scienza, art ed economia: in professer, in pictur ed in industrial. Tuts traïs na chapeschan betg pertge che Tumasch vuless bandunar las muntognas. Per els na datti numnadomain nagin dubi: «Il paradis es quista terra quia, quista val, quistas muntognas, quists gods» (Biert 1962:336). Ed els al defineschan cleramain sco cuntermund al spazi civilisà-urban. Ils pols vegnan stabiliids: sura il paradis e sut l'enfiern. E quel enfiern è: «la cità gronda cun sias spüzzas e cun sias massas, cun sias vieras sgrischaiylas e sias vias stachidas e cun sia terribla suldüm. Quai es l'iffiern» (Biert 1962:336). En la citad ha l'uman s'allontanà da la natira, el vegn strapatschà da «la prescha, il srancun, il telefon, impustüt il telefon, l'indriz il plü impertinent chi dà» (Biert 1962:337). La regiun da muntogna, quest paradis, serva als abitants dal spazi urban sco garanzia per in mund intact:

«Id es adüna daplü glieud aint illas citads grondas chi tscherchan la quietezza. E scha quella cha vus nu pudais spordscher, schi tuot vossa natüra da bellezza, voss buns vins, vossas bunas pensiuns nu güdan inguotta. Salvai la quietezza, e lura salvais a vus ed a nus.» (Biert 1962:338)

Tenor il pictur po damai (la quietezza da) la muntogna salvar citadins e muntagnards. La regiun muntagnarda, il mund intact, po satisfar tant als desideris dals citadins sco era garantir als indigens bunas entradas dal turissem. Quai però be, sche l'idilla (sco ch'ella vegn imaginada) vegnia conservada, di il professer:

«Be guardai da tgnair davent ils motorisats da quist lö quia; uschinà il paradis til perdais per dal bun. E vus perdais eir als giasts, als buns giasts. O bricha?» (Biert 1962:337).

Damai in pledoyer per in turissem moderà en las Alps idillicas. La regiun muntagnarda vegn etablida sco lieu che porscha «patria», insatge

che la citad na possia betg porscher. L'industrial di ch'el n'haja betg ina patria sco Tumasch – «prüma üna patria svizra chi til fa respunsabel» e «seguonda o forsa eir prüma, üna patria pitschna chi'd es sia: cumün, chasa paterna, god, chomps, prada, terra insomma», e che perquai haja el cumprà in prà, dal qual el possia ussa dir: «Quist es meis! Quista es mia terra! Quista es mia patria. Forsa fetscha sü üna chasetta, ün di...²⁶.» Qua reproducescha *La müdada* traïs stereotips frequents da la *Heimatliteratur*. 1. La patria vegn messa en colliaziun cun in mund puril, perfin cun in funs puril, cun ina enragischaziun en in terren cultivà (Bausinger 1980:13). 2. Tumasch, il pur da muntogna, vegn resguardà grazia a la patria ch'el «posseda», sco bler pli ritg che l'industrial che fabritga «maschinas chi vegnan vendüdas dapertuot, in America ed India» (Biert 1962:338). La figura dal pur muntagnard pauper, però liber, saun e content, e perquai metaforicamain pli «ritga» che ils pli ritgs citadins, è stereotipica en la *Heimatliteratur*²⁷. 3. La patria vegn perfin messa en colliaziun cun ina naziun, cun la naziun svizra che al fetschia responsabel. Tenor Bau-singer è la pli stretga colliaziun tranter «patria» e «naziun» in'expressiun da la uschenumnada «Heimatbewegung» d'avant radund 100 onns – la patria pli stretga sco minz saun da la naziun²⁸. E tge respunda Tumasch a talas valitaziuns? El «nun ha dit inguotta» (Biert 1962:338). Il discurs da Tumasch (l'indigen) cun ils traïs signurs (ils esters) davart l'ir davent u restar, davart la regiun muntagnarda e la patria è propri remartgabel. La descripziun ord vista estra e sia valitaziun clera cun agid da l'antitesa na vegn betg messa en dumonda: paradis-enfiern, spazi muntagnard-spazi urban, restar-ir davent. Igl è in da plirs exempels, nua che il roman – che uschiglio «supera decisamente i limiti della letteratura campagnola, anche nella sua dialettica aperta tra il motivo del ‹Heimweh› e quello del ‹Fernweh›» (Riatsch 2005a:426) – reproducescha valitaziuns stereotipicas da la *Heimatliteratur*²⁹. En ustaria na cumpara Tumasch però betg trasora sco represchentant dal mund muntagnard. El vegn plazzà tranter ils dus munds, el è – sco Heidi³⁰ – in intermediatur, quel che collia e che dat access als «esters» al mund muntagnard. El na tutga betg cumplettamain tar ils muntagnards – Men lung di p.ex.: «Quai es da quels fantas-chs dal Parc Naziunal [ils signurs esters]; e tü Tumasch nun est letta gnanca zich» (Biert 1962:325). E da l'autra vart è el quel che

integrescha ils traïs signurs durant la festa dals indigens: «Tumasch ha dit chi lessan be gnir nan» vi da la maisa dals indigens ed el «tradüaiva davoman als traïs signuors per tudais-ch» (Biert 1962:346).

Singulas giadas pudess l'idilla muntagnarda vegnir disturbada, igl exista silmain ina smanatscha che pudess disturbar quella. Tumasch sa dumonda en la Val dal Poch: «Chi sa schi pudessan gnir eir fin sü quia cun motors, cun lur pendicularas e lur maschinas?» (Biert 1962:331). Ed il professer admonesch: «Be guardai da tgnair davent ils motorisats da quist lö quia; uschinà il paradis til perdais per dal bun» (Biert 1962:337). Furma quai gia in nov discurs da las Alps sco territori ecologicamain periclità? Igl è forsa main la tema d'ina destrucziun da l'ambient, mabain plitost la tema che l'idilla pudess vegnir disturbada, che la canera da motors pudess ruinar la quietezza en muntogna.

LA MUNTOGNA SCO SPAZI DA SGARSCHUR

Sco gia menziunà sura vegniva resguardada la muntogna enfin tar la midada da percepziun mo sco spazi da sgarschur. La regiun muntagnarda n'era betg ina cuntrada cultivada, betg «nizzaivla» e perquai era betg bella. Ditg vegnivan resguardadas las muntognas sco «ruinas da la crea-ziun», las Alps valevan sco terra ruinada, malempernaivla ed abandonada d'umans. Quai s'ha midà, sco gia descrit, il pli tard en il decurs dal 18avel tschientaner. L'idea da la muntogna sco spazi da sgarschur s'ha però pudì mantegnair fin al di dad oz surtut per la muntogna auta, per il territori autalpin: «Mag auch in jenem Jahrhundert [il 18avel tschientaner] der ästhetische und wissenschaftliche Reiz der Hochalpen zugenommen haben, so hatten sie doch immer noch Anteil am *topos horribilis* und bildeten somit einen Gegenpol zu dem fast schon gemeinplätzigen *locus amoenus*» (Reichler 2005:20). Sche in erox d'in roman sa muenta en ina tala cuntrada selvadia, vegn el eroisà anc pli ferm, sias qualitads positivas e prest surumanas vegnan accentuadas. Surtut en la *Heimatliteratur* (ed en il *Heimatfilm*) vegnan inscenads ils protagonisti uschia³¹. La cuntrada selvadia funcziuna alura sco spievel dal mund intern dals eroxs. Vul dir: en in spazi da sgarschur po sa manifestar il caos intern³².

Sco descrit sura ha Tumasch da passar gia cun ir en a S-charl in spazi pauc invitant e perfin privlus. La proxima giada ch'el sa muenta en in spazi da sgarschur sumegliant vegn el confruntà cun la mort. Igl è la descripziun dad in di da chatscha che cumenza en sasez bain, igl è in «di da bellezza»³³ ed el crai ch'i dettia ina «bella spassegiada» da chatscha. Ma gia baud arriva el «in üna spessüra da giaschigls, aint il laviner». Ils sgriffels ch'el survegn na'l fan nagut, Tumasch ha a la fin dals quints ina pel da muntagnard, precis sco tut ils muntagnards archetipics dal roman: «Quai es resistibel e düritsch our da tuot las bottas; ün pa sco'ls chamuotschs casü. E sco Barduot, sco sar Linard.» Superada era questa barriera arriva el en in spazi autalpin, «ingio chi rafüda il god» (Biert 1962:330), nua ch'el observa corvagls e pli tard perfin l'evla. El passa tras il guaud si vers las blais, nua che Tumasch sto constatar:

«Quai es stip e fich salvadi, là sü. I nun es ni sendas ni tschüchas da laina statta fatta, ni nüglia chi algordess als umans. Be tscheppa spessüras, bös-chs terrats, marschs, e lura crappa e crappa, gondas e ruinas cun grippuns tanteraint, e survart las paraids, sco ün invid ed ün arfüs. Sur tuot aint arda il sulai e süainta sü davoman chi vain oura inclur alch mugliervi; funtanás nun esa ingünas. I para cha quia ingün mâ nun haja miss pè, mincha pass chi's fa es sco ir in ün muond nouv.» (Biert 1962:330)

Tumasch vesa mo «grippuns intuorn el, sfess, sfrachats in fuormas sainza fin» (Biert 1962:331). Propi in mund pauc invitant, senza vita, quai vegn intunà ina seconda giada: «Ni aua ni erbas ni bes-chas nun esa, tuot süt, tuot mort» (ibid.). Perquai tegna Tumasch quest spazi e sia spassegiada en quel territori per cumplettamain inutils. Tumasch sa dumonda:

Chi sa uossa perche ch'eu sun gnü vairamaing sü qua? Da chaminar qua sü nun ha ingün sen, ils chamuotschs mâ nu passan là sü – el dà dal cheu – mo quista gonda quia nun ha neir ingün sen –. (Biert 1962:331)

E tuttina, quest desert da crappa, quest vid, sveglia era desideris profunds. El sa senta:

[...] sco da chasa, in quist desert da crappa nüda, in quist vöd chi gnanca nu rebomba [...]. I para sco schi's spettess alch, alch chi mâ nun es stat, mo alch bê chi ha da gnir. (Biert 1962:331)

Quel desideri profund al maina – tge surpraisa – directamain en ina miniera, metaforicamain en in stadi avant/durant la naschientscha³⁴. Ma apaina sortì da la miniera cumenza il cumbat – Tumasch emprova dad arrivar a tir dad in chamutsch. Tar quella chatscha ristga'l la pel e vegn en la grippa en ina situaziun delicata. En la gritta d'avair laschà mitschar il chamutsch engira'l ad auta vusch da'l far giu proximamain. La muntogna, quella metta terms al chatschadur prepotent, fa rebatter il pled «güra» che Tumasch cloma suenter al chamutsch. Quel resun al fa tema:

I d'eira sco scha quel pled vess tschüf alas e füss svolà sco ün dimuni da tuot las varts. E quel faiva daplü temma co'l taschair intuorn ed intuorn. (Biert 1962:333)

Era quels pleds rebattids paran a Tumasch dad esser precis sco ils grips: «ruots», «confus», «tuot our da l'orden, cludits ün tanter tschel aint» (Biert 1962:333). El vesa ch'el è bloccà en la grippa e tschiffa tema:

La temma es gnüda, la temma pervia da quel pled cha la muntogna ha rabattü incunter, la temma da stair murir quisü, da's schmerdscher giò sur la paraid. (Biert 1962:334)

Grazia ad in schluc cognac e perquai ch'el è simplamain in fegher, po Tumasch sa deliberar or da la situaziun delicata. El sa salva sin il spitg da la muntogna. Là si sa senta'l sco novnaschi³⁵. El sa senta ferm e sa tge ch'el vul: turnar aval, aval «pro la glieud, pro las chasas, pro las mammas», schebain ch'el sa senta ferm per sgular «sü ed our e surour las muntognas» (Biert 1962:335). Tumasch è madirà. El na vul betg pli, sco

che sia mamma aveva ditg, «mütschar da quai chi til lia» ed «as perder aint illa nüvlas» (Biert 1962:285). Qua cuntanscha Tumasch definitivamain il stadi che Coray attribuescha als eroxs da *La müdada*: «ils heroxs da Cla Biert ein sauns, els han ils peis sil tratsch» (Coray 1971:247). La cuntrada autalpina, selvadia e criva, è la scenaria per quest'impurtanta experientscha d'iniziazion³⁶. Igl è in spazi da sgarschur: in spazi senza umans e vita, in mund nov però mort, in spazi betg cultivà e senza niz. Questa cuntrada selvadia sveglia però desideris profunds en Tumasch, ella daventa spievel da ses mund intern, da ses stadi d'anim. Ed eviden-tamain serva la descripziun da questa cuntrada autalpina era sco eroisa-zion dal protagonist. La muntogna è perfin in'instanza morala che «voul as svindichar» e «muossar chi chi'd es plü ferm, pervia da quel pled» (Biert 1962:334). Ella survegn uschia in caracter sublim-divin, ella metta terms a l'uman, en in auter connex era cun agid dal guaud che prenda puspè possess dal territori urbarisà pli baud (cfr. Biert 1962:321).

Remartgabel è dal rest che la descripziun è topograficamain fitg exacta. Ils toponims correspundan a quels reals tranter S-charl ed il Piz Madlain. La spassegiada da Tumasch sa lascha persequitar senza gronda fadia, silmain sin la charta geografica: da S-charl si vers il Mot Madlain, tar Las Minieras, alura passar la Val dal Poch per cuntanscher sur il guaud la Blaisch dal Madlain³⁷. Questa observaziun sa lascha però senza dubi far era tar outras descripziuns da spazis en *La müdada* e cumprova che Cla Biert enconuscheva fitg bain las muntognas ch'el ha descrit.

LA MUNTOGNA EN MITOS, LEGENDAS E PARAULAS

Blera litteratura che sa fatschenta cun las muntognas, spezialmain cun las Alps, discurra dal «mitos da las Alps» u dal «mitos da la munto-gna»³⁸. Igl è l'emprova da declarar il misteri e la fascinaziun umana per questa «muntogna» ch'è tenor l'encyclopedia da *Brockhaus* simplamain ina elevaziun significanta en la cuntrada («deutlich über die Umgebung herausragende Geländeerhebung»). En quest chapitel na vai betg per la dumonda da la mitisaziun da las muntognas sco talas, mabain per chattar mitos e legendas che s'articuleschan en quellas, silmain en quel-las descrittas en il chapitel *Aint in S-charl*. Las muntognas èn in lieu

da tschertga da senn e perquai purtadras da mitos e legendas, quai n'è en *La müdada* betg auter³⁹. Tgenins mitos e tgeninas legendas èn quai però exactamain? Mitos vegnan chapids qua sco raquints che discurran simbolicamain da la derivanza, dal senn e da la finamira dal mund e da l'existenza umana. Il mitos po valair sco ina sort raquint fundamental che stat en relaziun cun fenomens natirals, surnatirals e socioculturals. El po era be esser la descripziun glorifitganta dad in eveniment istoric, che survegn uschia caracter legendaric. Tals raquints mitics giogan ina rolla impurtanta per l'identidad culturala, els dattan senn ed orientaziun. Legendas e ditgas pon cuntegnair elements mitics, pon er gia esser daventadas sezzas in mitos. Ellas èn raquints populars che sa refere-schan per il solit a fatgs reals (lieus, personas, eveniments). Igl è savens difficil da differenziar tranter legenda e mitos.

Gia tar l'arrivada da Tumasch en a S-charl vegn preparà il terren per mitos, ditgas e legendas. Sco gia menziunà sura crai Tumasch da cuntanscher:

[...] alch lö da tarabla, ingio chi nu's guarda süll'ura e cha la glieud nu dumpera ingio vast e che voust far, ingio chi's viva cull'ura da sulai, suainter l'ora, tenor quai chi's tegna per böñ, a bun stim. Quisü dis ed eivnas van suainter alch bler plü grond co'l chalender. (Biert 1962:326)

S-charl daventa uschia in spazi senza temp, etern, quasi preistoric, nua ch'igl è pussaivel – en il senn da Stremlow (Stremlow/Sidler 2002:43) – d'entupar ils agens origins. Tumasch scuntra en quest lieu muntagnard prest cun mintga pass il mund da ses per davants: cleragls urbarisads, fastizs da charvuneras e chaltgeras, vias veglias creschidas en e minieras sbuvadas. Enturn ed enturn vegn el confruntà cun quel passà:

I nun es be il terrain sduvlà, cun vias e sendas, cun vanzs da müraglias, cun teas sepulidas chi rebomban amo cun passar suravia, sco schi respuondessan cajò, suot il tschisp badaint, ils spierts dals vegls tras il vöd da suloms invlidats, mo bain eir las paraids cun fouras martelladas per tscherchar metals, e cunzuond ils Chomps, sün costas planivadas, paradas dal vent. (Biert 1962:329 s.)

Il terren è damai sduvlà, ils «vanzs da müraglias» ston vegnir declerads. Il terren e la muntogna cuntegnan l'istorgia, la memoria collectiva. E quella è «memorisada» en furma da mitos e legendas.

Tumasch passa p.ex. cun ir en a S-charl il territori da Sasstaglià, per uschedir la «Chalavaina engiadinaisa»⁴⁰, e guarda giu en la «fouruna da grippa» nua che ils:

[...] Tirolais d'eiran gnüts schlavazzats dals noss chi spettaivan aint illa tscheppa per tils tour aint illa zangua e per laschar giò lura süls fadivs la crappa e la laina parderta chi tils vaiva schmers giò'l fuond dal precipizi. (Biert 1962:319)

La muntogna aveva perfin prendì partida quella giada, natiralmain per ils «noss», per ils Engiadinalis: «lur muntogna tgnaiva cun els» (ibid.). La charplina tranter Engiadinalis e Tirolais a Sasstaglià è istoricamain documentada, la descripziun da Bier sumeglia però plitost ad ina descripziun da battaglia eroisanta dals Confederads. Sasstaglià daventa in mitos, ina descripziun glorifitganta dad in eveniment istoric, in mitos che vegn era reproduci da la chanzun *La sudada* da Men Rauch⁴¹.

Tumasch scuntra pliras giadas fastizs da perdavants pajaus, p.ex. tar la «peidruna» dasper la Funtana da San Jon che cumenza a fluir andetgamain da primavaira. El sa dumonda, sche quel grip:

[...] füss forsa tuottüna amo alch teschmuongia dals perdavants pajans chi plü co tschert varan adurà quia ün dial da l'aua, üna forza surumana, chi fa gnir l'aua our da la muntogna, l'aua chi faiva crescher lur frias, chi stüdaiva la said e l'incendi, l'aua chi impliva lur bügls da lain e faiva ir lur muglins. (Biert 1962:320)

Tumasch sa regorda era d'avair legì en in cudesch:

[...] cha noss perdavants pajans gnivan insembel in marz per onurar lur dieus aint ils cumüns, dad üna e da tschella vart dals cuolmens? Forsa cha quist cumün d'eira eir ün da quels lous? Stizis dad umans esa ingio chi's guarda. (Biert 1962:329)

Per l'autur, per Cla Biert, eran tals fastizs perfin in motor dad insumma scriver, sco ch'el raquinta sez en in'intervista cun il Radio Rumantsch:

Las prümas istorgias n'haja scrit vairamaing pervi dals simbols chi sun aint illa natüra, e quai impustüt simbols pajans! [...] Scha quai es o bricha, quai sun lura da quellas teorias, nunesa [ria]. Eu nu sa schi'd es o bricha, ma basta, il simbol m'ha natüral adüna fascinà, sco a tuot ils scripturs dal rest⁴².

L'idea da chattar en la regiun Engiadina/Tirol dal sid restanzas da rituals antics n'è era oz betg antiquada⁴³. I resta però in dubi, perfin Tumasch, dal rest precis sco l'autur Cla Biert en l'intervista, sa dumonda: «Chi sa scha quai es vaira?» (Biert 1962:329). L'Engiadina era bain gia abitada en il temp prechristian, l'archeologia ha documentà objects cultics en il territori⁴⁴. La descripziun da rituals è dentant da classifitgar sco legenda. E quella po perfin esser in zichel problematica, sch'ella reproducescha il mitos dad ina cultura sviluppada en Engiadina gia en temps che auters eran anc barbars. A la dumonda davart la derivanza dal pievel engiadinalis vegn respundì en *Aint in S-charl* numnadaman anc cun in mitos fitg popular. Quel collia il destin dal pievel engiadinalis cun quel dals schembers:

I sun sco persnavels d'ün pövel da näblia, cun cultura sviluppada in citads da las planüras e sbandits da barbars sü in nossas muntognas, ingio cha tuot lur näblia es restada, mo ha tut intuorn sai üna crousla düra per resister a fraid e strasoras; stats buns da s'adattar, cun lur intelligenza innada, a la vita düra in quista patria nouva. Mo a la massa nun ha'l vuglü s'adattar, il dschember; el es restà aristocrat. (Biert 1962:322s.)

Ina tala allegorisaziun da schembers e Rumantschs/Engiadinalis n'è betg nova, ella è tipica per in discurs mitologic rumantsch da Lansel enfin Bardill⁴⁵. Tar Biert resorta qua l'idea curiosa da l'Engiadinalis nobel, intelligent ed aristocrat, superiur als «barbars» ed independent da quels. Ella fa part dal maletg frequent en *La müdada* da l'Engiadinalis che n'è

betg mo in simpel muntagnard, mabain in um dal mund ch'è in fegher tant en guaud cun far laina, a chatscha, sco era al bal da gala tranter tut la signuria⁴⁶.

L'idea da scuntrar viandond en las muntognas ils stizis da cuminanzas pli veglias n'è insumma betg insatge nov⁴⁷. La muntogna en a S-charl funcziuna da reservuar per ina memoria collectiva engiadinaisa. Quella è arcunada en furma da mitos istorics che emprovan da dar respotas a fenomens naturals (crappun ed aua che fluescha andetgamain) ed a dumondas davart cuminanzas pli veglias en Engiadina. «Quella jada d'eira oter» (Biert 1962:319). – Tumasch sa lascha encrescher da quels temps passads, nua che uman e natira furmavan apparentamain anc ina unitad, nua che la glieud crajeva anc vi dals dials. El deplorescha l'allontanaziun da l'uman da la natira chaschunada da la cristianisaziun (ils missiunaris) e la demistificaziun dal mund tras la scienza (ils scolads e geologs). Be ina chaussa «chi nu's po declarar» e che saja inscritta en las vettas da la muntogna saja anc restada: la midada dal temp (cfr. Biert 1962:320s.).

La muntogna figurescha era sco motiv da legendas e paraulas. Vidvart la Val dal Poch observa Tumasch «corvs da muntogna»⁴⁸. Quels al tiran endament che sia tatta raquintava la «tarabla da quels corvs, dad ün cun pennas albas chi vaiva stü mütschar da tschels, sü vers las «set muntognas d'vaider», e là vaiva'l stuvü spettar blers ons» (Biert 1962:330). La paraula, cun motifs reproducids (forsa casualmain) or da *Die sieben Raben*⁴⁹, or da *Il cuolm da vaider*⁵⁰ ubain or da *La diala da Tamangur*⁵¹, ha tematicamain parallelas tar il roman (esser auter ch'ils auters, turnar u betg, istorgia d'amur)⁵². Ella anticipescha l'experièntscha che Tumasch fa suenter en la grippa: il corv sto mitschar si vers las «set muntognas d'vaider» ed era Tumasch sto sa salvar sin in spitg da la muntogna.

Ina «istorgia da mimesis e dad individuaziun» (Riatsch 2005:79) cun funcziun centrala en il roman è en mintga cas la *Legenda del grip della sumglientscha* (Biert 1962:271s.). En il chapitel *Aint in S-charl* vesan Tumasch e Barduot il grip e constateschan che quel guarda propi ora «sco aint illa legenda»⁵³ e ch'el sumeglia perfin a la fatscha da Barduot. L'idea che la fisiognomia umana pudess sumegliar a las muntognas è frequenta en *La müdada*⁵⁴. La transfurmaziun succeda a prima vista

en direcziun cuntraria a l'antropomorfisaziun – per uschedir ina «oromorfisaziun» da la fatscha umana. Quai è silmain la direcziun da transformaziun da la legenda. Però il grip è già prefigurà sco «immensa testa da crap» (Biert 1962:271), el è già antropomorfisà. El è la testa da questa muntogna che vegn chapida sco immens corp, visibel era en otras parts dal chapitel. Ils minars èn p.ex.

[...] its aint davo la vetta per volver oura la muntogna quai dadaint dadoura. I tilla han dat man seis gnierv, sia sustanza; i han tut la crappa morta, las vainas zoppadas, i han s-chodà seis sang inquaglià, fin ch'el ha cumanzà a cular, fin cha quai chi d'eira mort es gnü viv. (Biert 1962:331)

La muntogna n'è betg mo in immens corp che po daventar vivent, ella po perfin esser ina mamma-muntogna che fa nascher vita, sco descritsura:

I nu's dudiva nüglia plü, quaint [en la miniera], gnanca l'aul, be il respir e'l schuschur dal sang illas uraglias. A Tumasch nun haja parü ch'el saja sulet o abandunà, nemain serrà aint; i til paraiva sco sch'el füss üna part da quist vöd, sco sch'el füss ün toc muntogna chi vain tut oura per cular⁵⁵.

La muntogna è *Aint in S-charl* il lieu da confruntaziun cun il passà, cun l'istorgia dals per davants. La confruntaziun na sa lascha betg evitare, fastizs istorics datti «ingio chi's guarda» (Biert 1962:329), els èn inscrits en la muntogna. L'istorgia che sorta, vul dir il discurs istoric da quest chapitel, è però fermamain mitisà, saja quai en connex cun la charplina medievala a Sasstaglià u tar la descripziun da pussaivels rituals dals per davants. A la dumonda davart la derivanza dal pievel engiadinal (u rumantsch) vegn respundi avertamain cun il mitos dals schembers. Ch'il «vegl» vegn adina valità positivamain, sco che Walther constatescha savens en la litteratura rumantscha cun la colliaziun da «oben = gut = alt»⁵⁶, quai n'è betg trasora il cas. L'agir dals per davants da Tumasch vegn era crititgà qua e là (la runcada intensiva dals guauds, vulair sa

patrunar dal mund). Las legendas e paraulas surprendan funcziuns narrativas fitg impurtantas, ellas anticipeschon ed imiteschan svilups ed experientschas da Tumasch aifer il roman. Tut questas legendas, paraulas e quests mitos s'articuloschan en ina cuntrada che vegrà già preparada miticamain, la regiun muntagnarda enturn S-charl vegrà elevada ad in spazi mitic, en il senn dad ina regiun distatgada dal temp, in spazi etern⁵⁷, in spazi «da tarabla» (Biert 1962:326). Medemamain cumpara l'antropomorfissem da la muntogna sco in immens corp uman.

CONCLUSIUN

En il chapitel *Aint in S-charl* vegrà Tumasch Tach confruntà avertamain cun la muntogna, el sa moveva en la zona alpina che furma en il rest dal roman il cunfin da ses agen spazi vivì. La confruntaziun cun quel spazi da cunfin al maina perfin als limits da sia atgna vita: Tumasch era u vegrà là (da mat ensem en cun ses bab, durant la chatscha) en privel da vita. Ses destin è collià cun quel da la muntogna. Tumasch è enragischà fermamain en il spazi muntagnard. Quai è en emprima lingia ses spazi da viver, vul dir spazi da lavur, da chatscha e da passatemp (turas). L'uman da *La müdada* è entretschà existenzialmain cun la muntogna, muntagnard e muntogna sa sumeglian perfin. En la descripziun scuntrain nus ils dus topoi frequents: la muntogna sco spazi idillic e sco spazi da sgarschur. Sco spazi da sgarschur furma la muntogna la sceneria per ina impurtanta experientscha d'iniziazion, ella funcziuna sco spievel dal stadi d'anim da Tumasch ed ella sveglia desideris profunds. Tras la confruntaziun cun il spazi da sgarschur vegrà il protagonist eroisà. Sco spazis idillics muntagnards vegnan descrits la vischnanca da S-charl ed il guaud da schember. Quel guaud vegrà perfin etablì sco *locus amoenus*, sco lieu dal desideri d'amur. La perspectiva estra, persunifitgada dals traïs signurs a l'ustaria, valitescha la regiun muntagnarda cleramain sco spazi idillic-paradisic, in cuntermund a la citad ed ina garanzia per ils citadins ch'i dettia tuttina anc in mund intact. Quest discurs reproducescha valitaziuns stereotipas da la *Heimatliteratur*. E surtut: a quest discurs (ester) na vegrà betg cuntraditg u respundi. In cuntradiscurs alpin n'è damai betg d'observar, silmain betg en il chapitel *Aint in S-charl*. Che

la muntogna saja in'impurtanta purtadra da mitos, legendas e paraulas, quai po segir vegnir confermà a la fin da questa laver. Quels raquints accumpleschan impurtantas funcziuns narrativas aifer il roman, ellas illustreschan la confruntaziun da Tumasch cun l'istorgia da ses per-davants ed ellas imiteschan u anticipeschon experientschas e svilups personals da Tumasch.

BIBLIOGRAFIA

LITTERATURA PRIMARA

Bardill, Linard

1996 *Tamangur*. DC 1 e 2, Gümligen, Zytglogge

Biert, Cla

1956 *Betschlas malmadüras*, en: *Amuras*. Prüma part. Istorgias da Cla Biert, Samedan, Chasa Paterna 71:27–34

1962 *La müdada*. Roman, 2. Ed. Tusaun, Ediziun da l'autur

1993 *Las fluors dal desert. Raquints e sömmis our dal relasch*, Zernez, Ediziun da la famiglia

1984 *Die Wende*. Transl. da Silvia Lieberherr, Turitg, Benziger/Ex Libris, 1984:328–363

Huonder, Gion Antoni

1924 *Il pur suveran*, en: *Poesias e prosa da Gion Antoni Huonder*, Nies Tschespet. Quart cudischet, Mustér, 1924:79

Lansel, Peider

1966 *Tamangur*, en: *Ouvras da Peider Lansel*, ed. da Peer, Andri. Tom 1. *Poesias originalas e versiuns poeticas*, Samedan, Uniun dals Grischs/Lia Rumantscha, 1966:77–78

Rauch, Men

1944 *La chanzun da la sudada*, en: Rauch, Men, *Il battaporta. Poesias da Men Rauch*, Samedan, 1944:30–31

Società Retorumantscha

1965 *Nossas tarablas, nossas parevlas*. Tscherna fatta da la Società Retorumantscha, 2. Ed., Mustér, Lia Rumantscha, 1965:24–30

Stuppan-Pitsch, Madlaina

1985 *Il bös-ch rumantsch*, en: *Clamaints. Cudesch da lectüra per las scoulas superiuras ladinas*, Cuira, Administraziun chantunala da mezs d'instrucziun, 1985:212

LITTERATURA SECUNDARA

Bausinger, Hermann

1980 *Heimat und Identität*, en: *Heimat und Identität. Probleme regionaler Kultur*. Köstlin, Konrad/Bausinger, Hermann (Ed.), Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1980:9–24

Beeli, Gian

2008 «*Loter muond*». *Siemis, paraulas e legendas en «La müdada» da Cla Biert e lur influenzas junghianas*, en: quest volum, 2008:53–98 (cfr. eir ann. 107 e 110)

Bollnow, Otto Friedrich

1963 *Mensch und Raum*, Stuttgart, Kohlhammer

- Breitenstein, Andreas
1994 *Der Ruf der Berge. Streifzug durch eine literarische Phantasie*, en: *NZZ*, nr.259. 5/6
november, 1944:66
- Camartin, Iso
1995 *Mythos Alpen*. Essay, en: *UniZürich. Magazin der Universität Zürich*, nr.2, Turitg,
1995:6–7
- Coray-Monn, Imelda
1971 *Cla Biert – «La müdada»*, en: *Annals da la Società Retorumantscha*, nr.84, Mustér,
Stampa romontscha, 1971:243–249
- Deplazes, Gion
1991 *Die Rätoromanen. Ihre Identität in der Literatur*, Mustér, Verlag Bündner Monats-
blatt, 1991:329–336
- Frey, Urs/Simonett, Jürg
2000 *Die Landschaft*, en: *Handbuch der Bündner Geschichte*, tom 3: 19. und 20. Jahrhun-
dert, Cuira, Verlag Bündner Monatsblatt, 2000:13–38
- Guidon, Jacques
1992 *Biografia*, en: *Men Rauch, Ouvras*, tom 1, Schlarigna, Uniun dals Grischs, 1992:27–28
- Hackl, Wolfgang
2004 *Eingeborene im Paradies. Die literarische Wahrnehmung des alpinen Tourismus im
19. und 20. Jahrhundert, Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur*, ed. da
Frühwald, Wolfgang et al., tom 100, Tübingen, Niemeyer
- Huber, Ruth
1993 *Dimension und Bild der Alpen in der Schweiz*, en: *Die Alpen. Monatsbulletin des
Schweizer Alpen-Clubs*, nr.9, 69. ann., 1993:394–397
- Leimgruber, Walter
2005 *Heidiland: Vom literarischen Branding einer Landschaft*, en: Mathieu, Jon/Boscani
Leoni, Simona (ed.), 2005:430–440
- Loquai, Franz
1996 *Nachwort*, en: Loquai, Franz (ed.), *Die Alpen. Eine Landschaft und ihre Menschen in
Texten deutschsprachiger Autoren des 18. und 19. Jahrhunderts*, Minca, Goldmann,
1996:438–486
- Mathieu, Jon/Boscani Leoni, Simona
2005 *Einführung und Zusammenfassungen*, en: Mathieu, Jon/Boscani Leoni, Simona
(Ed.), *Die Alpen! Les Alpes! Zur europäischen Wahrnehmungsgeschichte seit der
Renaissance. Pour une histoire de la perception européenne depuis la Renaissance*,
Berna, Peter Lang, 2005:9–30
- Mathieu, Jon
2005 *Alpenwahrnehmung: Probleme der historischen Periodisierung*, en: Mathieu, Jon/
Boscani Leoni, Simona (ed.), 2005:53–72

Pithon, Rémy

- 2005 *Image et imagerie, idylle et idéologie: le Bergfilm en Suisse et dans les pays de l'arc alpin*, en: Mathieu, Jon/Boscani Leoni, Simona (ed.), 2005:391–409

Rageth, Jürg

- 2000 *Die Urgeschichte*, en: *Handbuch der Bündner Geschichte*, tom 1: *Frühzeit bis Mittelalter*, Cuira, Verlag Bündner Geschichte, 2000:53–55

Reichler, Claude

- 2005 *Entdeckung einer Landschaft. Reisende, Schriftsteller, Künstler und ihre Alpen*, Turitg, Rotpunktverlag, 2005:9–36

Riatsch, Clà

- 2005 «*Ina gustusa minestra?*» In *tschercha dad ingredienzas da «La müdada» da Clà Biert*, en: *Annalas da la Societad Retorumantscha*, ann. 118, Cuira, 2005:57–91

- 2005a *Stilizzazioni letterarie di un contro-discorso alpino. Alcuni esempi retoromanci*, en: Mathieu, Jon/Boscani Leoni, Simona (ed.), 2005:419–427

Riatsch, Clà/Walther, Lucia

- 1993 *Literatur und Kleinsprache. Studien zur bündnerromanischen Literatur seit 1860*, ed. da la Società Retorumantscha, Cuira, Desertina, 1993:74–127 e 829–877

Salsa, Annibale

- 1996 *Der Alpen-Mythos – wenn vorgefasste Meinungen sich selbständig machen*, en: CIPRA (Ed.), *Mythos Alpen. Tagungsband zur Jahreskonferenz 1996*, Vienna, CIPRA, 1996:27–40

Schreiber, Martin

- 2004 *Der historische Bergbau bei S-charl im Unterengadin. Untersuchungsergebnisse über das Blei- und Silberbergwerk und dessen Beziehungen zum Tirol*, Cuira, Südostschweiz Buchverlag, 2004:12–14

Schmidt, Aurel

- 1990 *Die Alpen – schleichende Zerstörung eines Mythos*, Turitg, Benziger

Stremlow, Matthias

- 1998 *Die Alpen aus der Untersicht. Von der Verheissung der nahen Fremde zur Sportarena. Kontinuität und Wandel von Alpenbildern seit 1700*, Berna, Paul Haupt

Stremlow, Matthias/Sidler, Christian

- 2002 *Schreibzüge durch die Wildnis. Wildnisvorstellungen in Literatur und Printmedien der Schweiz*, Berna, Paul Haupt, 2002:12–90

Tappeiner, Hans

- 2005 *Die magische Drei im Rätischen Dreieck*, en: *Arunda. Kulturzeitschrift*, nr. 68, Bulsaun, 2005:25–29

Wienker-Piepho, Sabine

- 1994 «*ob gläsern oder diamanten*». *Berge im Märchen*, en: NZZ, nr. 259. 5/6 november, 1994:68

Woźniakowski, Jacek

1987 *Die Wildnis. Zur Deutungsgeschichte des Berges in der europäischen Neuzeit*, Frankfurt a. M., Suhrkamp

INTERNET

<http://gis.swissinfo.org>. (28-2-2007)

<http://wings.buffalo.edu/litgloss/grim-raben/text.shtml> (28-2-2007)

<http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11213.php> (28-2-2007)

<http://www.rtr.ch/go/to?siteSect=10109#> (28-2-2007)

<http://www.sghb.ch/Bilder/Min15b.pdf> (28-2-2007)

ANNOTAZIUNS

- 1 Per tut las indicaziuns cfr. la bibliografia survart.
- 2 Bollnow 1963:18–19, discurra dad «erlebter (und gelebter) Raum».
- 3 Bollnow 1963:17–18. Resumà era tar Riatsch/Walther 1993:74–75.
- 4 Bollnow 1963:46: «Aber so sehr ich mich auch drehen und wenden mag, so bleibt die Vertikalachse doch unveränderlich bestehen, und mit ihr liegt auch die horizontale Ebene fest. Was vorn ist, der einzelne Richtungspunkt, ist veränderlich, aber die Ebene als solche ist unveränderlich. So können wir als erstes, einfachstes Gliederungsprinzip feststellen: Vertikale Achse und horizontale Ebene bilden zusammen das einfachste Schema des konkreten menschlichen Raums.»
- 5 Cfr. Riatsch/Walther 1993:83–84.
- 6 Mathieu 2005:53–72 resumescha quellas duas periodisaziuns en la litteratura, per alura (re)examinar lur funtaunas. El fa latiers las suandardas duas constataziuns: 1. La periodisaziun en furma dad unda saja pauc realistica, perquai che l'interess per las Alps na saja betg creschì (16avel tsch.) e tschessà (17avel tsch.) uschè remartgablamain sco quai che la litteratura fetschia valair. Ils dus moviments sa laschian bain observar, sajan dentant bler main evidents. 2. Il ferm contrast da la fasa stgira a quella clera, dal «nair» a l'«alv», sco ch'el vegnia postulà en la periodisaziun cun la midada da percepziun en il 18avel tschientaner, na saja betg adattà. Tenutas positivas envers la muntogna sajan d'observar gia en ils seculs precedents. Perquai propona Mathieu da discurrer dad in maletg da midada dal «grisch» al «alv» che possibilitass era da cumbinar las duas periodisaziuns.
- 7 Be dus exempels per differents schemas da periodisaziun: per Frey/Simonett 2000:33, s'ha midada la percepziun en il decurs dal 18avel tschientaner, perunter Reichler 2005:17–18 remartga in interess per las Alps gia en il 16avel tschientaner.
- 8 Surtut Stremlow 1998:267–270. Cfr. Mathieu 2005:53. Da talas midadas da percepziun discurra era Huber 1993:396–397, e menziunescha il slogan dal moviment da giumentetgna dals onns 80: «Nieder mit den Alpen, freie Sicht aufs Mittelmeer!»
- 9 Cità or da las conclusiuns en scrit dal seminari *La muntogna: mitos litterar e reflexiun critica*.

- 10 Riatsch 2005a:419–427.
- 11 Cfr. per la «Endlichkeit der Welt»: Bollnow 1963:61–62.
- 12 Biert 1962:335. En tuttas traïs scenas, nua che Tumasch senta in ferm desideri da bandunar sia vischnanca, cumparan las muntognas sco obstacul da superar: l'emprima giada en clavà (Biert 1962:32: «Ed eu sun mütschà; sü e sü sur las chasas e sur ils gods, adüna plü insü, sur pizza, güsta sco quella nüvlina là sü»), la segunda giada sin palantschin (Biert 1962:278, nua ch'el sa giavischass da pudair sgualar davent cun in aviun che lascha rebumbar sia rumur «giò da las paraids dal piz») e la terza giada apunta sin il spitg da muntogna, la scena citada sura. Guarda era Biert 1962:213: cura che Tumasch emprenda d'enconuscher Karin, spera el «ch'ella til pigliess cun ella, sur munts, dalöntschi davent.»
- 13 Dal temp che Tumasch passenta a Paris vegn'ins a savair mo or da chartas e dal diari – Biert 1962:359ss.
- 14 Biert 1962:84. Tumasch banduna era en auters chapitels la vischnanca (p.ex. en: *Aint il god, Süi munt, Il bal da gala* e *Sur cunfin*). En dus chapitels resta el dentant en in spazi ch'è collià fermamain cun la vischnanca, ubain tras la lavour e la cuminanza (cfr. *Süi munt*) ubain che la vischnanca resta visibla davent da quel lieu (*Aint il god*). Cun cumplettamain in auter «mund» vegn confruntà Tumasch en il chapitel *Il bal da gala*, cun il mund da la signuria en il hotel da luxus.
- 15 Guarda Bollnow 1963:55–62.
- 16 Quai resorta il pli bain en la regurdientscha a l'episoda da quella stad che Tumasch e ses bab «gnivan cul char our d'alp, e cha dadaint, illa bouda da Trigl, per pacas d'eiran its culla Clemgia.» – Biert 1962:320.
- 17 Biert 1962:339. La sentenza da Barduot sa referescha directamain als chamutschs che viven en la muntogna, indirectamain però als muntagnards. En in auter connex era vegnida cumparegliada la pel dals muntagnards (Tumasch, Barduot e sar Linard) cun quella dals chamutschs: «Quai es resistibel e düritsch our da las bottas; ün pa sco'ls chamuotschs casü. E sco Barduot, sco sar Linard.» – Biert 1962:329.
- 18 Biert 1962:341. La sumglientscha tranter fisiognomia umana e topografia da la munto-gna vegn stabilida anc pli evidentamain en ina constataziun da Karin en il chapitel che suonda: «Tia fatscha sumaglia tuottafat a quistas bellas muntognas.» – Biert 1962:272.
- 19 Exempels tenor successiun citada en Biert 1962:322, 339, 342, 344, 319.
- 20 Stremlow/Sidler 2005:54. Cfr. Loquai 1996:444–446.
- 21 Tenor Stremlow/Sidler 2005:53–57.
- 22 Guarda chapitel 3.
- 23 Biert 1962:328. Era per ils suandants citats.
- 24 Biert 1962:328. Guarda era l'enumeraziun d'elements dal *locus amoenus* tar Woźniakowski, *Die Wildnis*, p.259: «Berge (und Grotten), genauso unzugänglich wie Sümpfe, nur gesünder, Bäume, die Schatten, Bauholz und oft auch Nahrung spenden, der Quell reinen Wassers, ein Ort, an dem man ausruhen oder eine Hütte errichten kann, Gras für das Vieh.»
- 25 Stremlow 2002:55. Per il guaud da schember sco *locus amoenus* tar Biert guarda era Biert 1956:27–34.
- 26 Biert 1962:338. Remartgabla è en questa formulaziun l'analogia cun *Il pur suveran* da

Huonder 1924:79: «Quei ei miu grep, quei ei miu crap» e «Quei ei miu prau, quei miu clavau».

- 27 Guarda Riatsch 2005a:419.
- 28 Bausinger 1980:14. Per *Heimatliteratur* guarda Riatsch/Walther 1993:829–877 e <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D11213.php>.
- 29 Auters exempels èn la descripziun da la rumida dal palantschin ubain la parallelisaziun da Tumasch cun la figura da l'evla: Biert 1962:273–287 e 378. Tar quellas descripziuns cfr. Riatsch/Walther 1993:850–854 e Riatsch 2005a:426.
- 30 Per l'abilitad da Heidi da coliar il mund urban cun quel muntagnard guarda Leimgruber 2005:434.
- 31 Per il *Heimatfilm* u *Bergfilm* cfr. Pithon 2005:391–409.
- 32 Per l'entir paragraf guarda Stremlow/Siedler 2002:46–52.
- 33 Biert 1962:329. Vala era per ils citats che suondan.
- 34 Biert 1962:331–332: «Tumasch es stat quaint üna buna pezza. I d'eira frais-chin, üna savur ümida da lain e da chaltschina gniva our dal s-chür. A verer vers il cler da la sortida, faiva mal ils ögls. I nu's dudiva nüglia plü, quaint, gnanca l'aul, be il respir e'l schuschur dal sang illas uraglias. A Tumasch nun haja parü ch'el saja sulet o abandunà, nemain serrà aint; i til paraiva sco sch'el füss üna part da quist vöd, sco sch'el füss ün toc muntogna chi vain tut oura per cular. Tuot in d'üna jada haja dat ün scruosch inclur.»
- 35 Biert 1962:334: «Uschè üna buna liongia d'gnirom amo mâ nun haja mangià, ha'l dit. E cur ch'el ha impizzà la cigarette, schi til haja parü sco sch'el fümess pella prüma jada.»
- 36 Cfr. Loquai 1996:477.
- 37 Guarda sin <http://gis.swissinfo.org>.
- 38 Cfr. p.ex. Camartin 1995; Salsa 1996; Schmidt 1990.
- 39 Per ina schelta da ditgas e mitos en las Alps guarda Schmidt 1990:25–45. Cfr. p.ex. era Breitenstein 1994:66.
- 40 La charplina è da metter en connex cun ils conflicts da la guerra svabaisa. Circa trais mais avant la battaglia da la Chalavaina, ils 8 favrer 1499, eran arrivads nà dal sid circa 200 schuldads habsburgais en la vischnanca da S-charl. Là s'han els unids cun ils cnaps (miniers) ch'eran per gronda part Tirolais. Lur finamira era d'attatgar e da sblundergiar las vischnancas d'Engiadina bassa. Ils Engiadinais avevan dentant savurà l'aura ed han spetgà l'inimitig a Sasstaglià. Ils 60 umens da Scuol e Ftan han mazzà 11 schuldads da l'adversari e fatg fugir ils auters. Suenter la victoria han ils Engiadinais devastà e sblundergià la vischnanca da S-charl. Be in di suenter, ils 9 favrer 1499, han devastà 8'000 schuldads habsburgais las vischnancas en Val Müstair. Or da Schreiber 2004:12–14 e <http://www.sghb.ch/Bilder/Min15b.pdf>.
- 41 Cfr. Rauch 1944:30–31.
- 42 Tadlar sut: <http://www.rtr.ch/go/to?siteSect=10109#>.
- 43 Guarda p.ex. Tappeiner 2005:29: «Mögen auch die Altäre und die Steinmale zerschlagen worden sein, bestimmte Namen und vor allem die uralten Rituale, scheinen nicht so einfach zu tilgen zu sein, ihnen scheint der Wandel scheinbar wenig anhaben zu können. Die Spuren sind wahrscheinlich zu tief geprägt.»

- 44 Tumasch crai d'avair legì quai en in cudesch da Barduot, ses mentur. Pli probabel èn quellas explicaziuns dal roman (1962) influenzadas da las exchavaziuns fatgas a Scuol-Russonch (probablamain ina piazza cultica) durant ils onns 1959–1964. Guarda Rageth 2000:53.
- 45 Cfr. p.ex. las poesias *Tamangur* (Lansel 1966:77–78) e *Il bös-ch rumantsch* (Stuppan-Pitsch 1985:212). Tuttas duas poesias vegnan chantadas da Linard Bardill (1966).
- 46 Guarda Riatsch 2005a:426.
- 47 Reichler 2005:20 constatescha per ils viandants dal illuminissem: «Die Reisenden der Aufklärungszeit, denen sowohl Gipfel und Felsen, die sie für Überbleibsel aus der Entstehungszeit der Erde hielten, als auch die mittleren Täler vor Augen lagen, in denen sie noch lebende Zeugen früherer Gesellschaften zu erblicken meinten, durchwanderten mithin die Alpen in dem Glauben, in die Vergangenheit zurückzukehren. Oder eigentlich in dem Glauben, einen Ort gefunden zu haben, an dem die Zeit wie durch ein Wunder stehen geblieben war.»
- 48 Manegià pli probabel «corvagls» («Alpenkrähe») – in utschè en privel da svanir, il davos territori da derasaziun è l'Engiadina bassa. La translaziun tudestga – Biert 1984:340 – è sbagliada: «Durch den Feldstecher sieht er aber sofort, dass es Bergdohlen sein müssen».
- 49 Indicaziun da Beeli 2008:85. La paraula chatt'ins bain en l'internet, p.ex. sut <http://wings.buffalo.edu/litgloss/grimme-raben/text.shtml>.
- 50 SRR 1965:24-30. Wienker-Piepho 1994:68, resguarda la «muntogna da vaider» sco motiv tipic en la tradiziun da paraulas europeica ed ella agiunta: «Held oder Heldin interessieren sich wenig für seine [Glasberg] zweifellos funkeln Majestät. Meist ist er bloss ein Hindernis, das man mittels magischer Gegenstände erschliessen muss, um sich ein ewiges Glück zu sichern. Diese Glasberge sind übrigens nichts für Gipfelstürmer, denn nur selten kommt es darauf an, sie zu erklimmen. Es geht vielmehr darum, in ihr Innerstes vorzudringen.»
- 51 Biert 1993:21–25.
- 52 Beeli 2008:85.
- 53 Biert 1962:341. Pitschna discordanza tar ils posts d'observaziun da la testa da crap: tenor la legenda ves'ins la fatscha «davent dal lajet del vadret» (Biert 1962:271), Tumasch e Barduot l'observan però «davent da l'era [d'alp]» (Biert 1962:341).
- 54 En la legenda sumeglia il tagliacrappa la fatscha en il grip, tenor Karin sumeglia la fatscha da Tumasch «quistas bellas muntognas» (Biert 1962:272) e la «fatscha fodigliada da sar Barduot» sumeglia il grip (Biert 1962:341). Per Deplazes 1991:333, sumeglia perfin Cla Biert sez las muntognas: «Cla Biert [...], ein Künstler in Bauerngestalt, dessen Gesicht wie das seines Romanhelden den Bündner Bergen glich.»
- 55 Biert 1962:331–332. Cfr. Wienker-Piepho 1994:68.
- 56 Riatsch/Walther 1993:84–86.
- 57 Biert 1962:321: «las vettas dal grip, quellas saran amo adüna qua eir in millis d'ons.»